

Στιγμές από τις χρονικότητες της κρίσης του Covid-19

Κωνσταντίνου Θ. Γιαννακόπουλου

Καθηγητή Νομικής Σχολής Πανεπιστημίου Αθηνών

Το πρωτόγνωρο γεγονός της πανδημίας του Covid-19 και, πάντως, ο πρωτοφανής τρόπος αντίληψης και αντιμετώπισής του δημιουργούν μια νέα, παγκόσμια κρίση, η οποία πυκνώνει δραματικά τον ιστορικό χρόνο, καθώς, πριν απ' όλα, φέρνει κάθε άνθρωπο αντιμέτωπο με τη θεμελιώδη συνθήκη της ύπαρξής του. Η αρρώστια, που είναι «υπόθεση όλων», δείχνει στον καθένα το παράλογο της ύπαρξής του, τον αναγκάζει «να δεχτεί να ζει μέρα με τη μέρα, και μόνος κάτω από τον ουρανό», του φανερώνει την κοινή μοίρα του με τους άλλους ανθρώπους «στις μόνες βεβαιότητες που έχουν από κοινού και που είναι η αγάπη, ο πόνος και η εξορία» και του προσφέρει ως μόνη δυνατότητα να κερδίσει από τη μάχη της με τη ζωή «τη γνώση και τη μνήμη». Εντούτοις, η γνώση και η μνήμη δεν κερδίζονται πάντοτε. Και ποτέ δεν κερδίζονται εύκολα και βιαστικά, ούτε καν στις πρωτόγνωρες συνθήκες της σημερινής πανδημίας. Πάντοτε απαιτείται κάποιος κόπος και κάποιος χρόνος. Και ο κόπος μπορεί να μην είναι γοητευτικός. Και ο χρόνος μπορεί να φαίνεται πως δεν υπάρχει. Αλλά, ως προς τον κόπο, αν ούτε τώρα, τότε πότε; Ως προς δε τον χρόνο, αν δεν είναι ορατός, πρέπει κανείς να τον ανακαλύψει ή να τον εφεύρει, συνδυάζοντας ή επινοώντας τις χρονικότητες της κρίσης και της ύπαρξής του. Η γνώση και η μνήμη πηγάζουν από το αδιάκοπο και κοπιώδες «πήγαινε-έλα» της σκέψης στο παρελθόν, στο παρόν και στο μέλλον -και όχι πάντοτε με αυτή τη σειρά- και από τον διάλογο με άλλους συνταξιδιώτες του χρόνου. Να, λοιπόν, κάποιες στιγμές από αυτό το «πήγαινε-έλα» που προκαλεί, μέχρι στιγμής, η κρίση του Covid-19.

Το παρελθόν

«Ακόμη και το παρελθόν μπορεί να αλλάξει». Και ίσως «[να μην] είναι πια, αυτό που ήταν κάποτε». Μπροστά στο κομβόι με τα φέρετρα στο Μπέργκαμο, στους ομαδικούς τάφους στη Νέα Υόρκη, στις «business as usual» της Ευρωζώνης και στη δραματική περιγραφή των γεγονότων,

στην οποία περιορίστηκε ακόμη μία φορά ο Γενικός Γραμματέας του ΟΗΕ, πόση νομιμοποίηση μπορεί άραγε να απομένει στον υπερφιλελευθερισμό που ταύτισε το δίκαιο με το δικαίωμα, απώθησε τα καθήκοντα, διαμόρφωσε μια δημοκρατία χωρίς λαό, αντικατέστησε τον πολίτη από το άτομο και το Κράτος από τις αγορές, απορρύθμισε σε όλα τα επίπεδα τους θεμελιώδεις κανόνες και προώθησε έναν φεουδαρχικό συνταγματισμό, ενώ ευαγγελιζόταν μια κοσμοπολίτικη ευρωπαϊκή -ή και παγκόσμια- τάξη; Πόσο δυνατή είναι άραγε ακόμη η λάμψη αυτής της κυρίαρχης απόκλισης του δυτικού πολιτισμού που διεκδικούσε την οικουμενικότητα των αξιών της, κουνώντας το δάκτυλο στον υπόλοιπο κόσμο;

Τρεις ή τέσσερις εβδομάδες μακριά από το κομμωτήριο ή το κουρείο ήταν αρκετές για να καταλάβει και ο πιο δύσπιστος πόσο ευάλωτοι είναι οι άνθρωποι «που ξοδεύουν αμέτρητες ώρες για να κατασκευάσουν και να καλλωπίσουν έναν τέλειο εαυτό στο διαδίκτυο, [...] προσκολλώνται στα δημιουργήματά τους και [...] νομίζουν ότι αυτή είναι η αλήθεια για τον εαυτό τους». Τρεις ή τέσσερις εβδομάδες συμβίωσης με τον κίνδυνο της αρρώστιας ήταν αρκετές για να συνειδητοποιήσουμε, άλλωστε, πως ο υπερ-φιλελευθερισμός «έχει μια εντελώς μπερδεμένη αντίληψη για την ‘ελεύθερη βούληση’», πως η ύπαρξη της «ελευθερία[ς] να κάνεις αυτό που επιθυμείς» δεν σημαίνει υποχρεωτικά ότι έχεις πάντοτε την «ελευθερία να επιλέγεις τι επιθυμείς» και, πάντως, πως «δεν ελέγχουμε τον εξωτερικό μας κόσμο» ούτε «τι συμβαίνει μέσα στο σώμα μας». Αν όντως το συνειδητοποιήσουμε αυτό, «μπορεί να πάψουμε να ασχολούμαστε τόσο επίμονα με τις απόψεις και τα συναισθήματά μας και να αρχίσουμε να δίνουμε περισσότερη προσοχή στους άλλους. Μπορεί επίσης να μας βοηθήσει να αναζητήσουμε την αλήθεια για τον εαυτό μας».

Η πανδημία μάς βοήθησε επιπλέον να αντιληφθούμε -με τον πιο στρεβλό ίσως τρόπο, αλλά, πάντως, να αντιληφθούμε κάποτε- αυτό που ο, κατά τα άλλα, προοδευμένος πολιτισμός μας είχε επιτρέψει σε πολλούς από εμάς να παραβλέψουμε: το να έχει κανείς δημιουργήσει -ή να έχει ανεχτεί- «χωματερές περιττών ανθρώπων» εντός ή εκτός της ίδιας του της πόλης ή της ίδιας του της χώρας, εκτός από απάνθρωπο είναι και επικίνδυνο για αυτόν τον ίδιο.

Και άλλες βάσεις αναθεώρησης του παρελθόντος μάς ανέδειξε η κρίση της πανδημίας. Πρώτον, η πολύ πιθανή διασύνδεση της τελευταίας με τις περιβαλλοντικές αλλαγές έκανε φανερό ότι οι, μέχρι στιγμής,

προσπάθειες για την προστασία του περιβάλλοντος ίσως δεν είναι τόσο επαρκείς ούτε ειλικρινείς. Δεύτερον, η νέα κρίση μάς βοήθησε να συνειδητοποιήσουμε ότι, εφόσον είχαμε υπονομεύσει τον δημόσιο τομέα, προσφέροντάς τον βορά στα ιδιωτικά συμφέροντα, τόσο μέσω των αδιαφανών ιδιωτικοποιήσεων όσο και μέσω της διαφθοράς, ήταν αναμενόμενο να στερηθούμε τις απαραίτητες υποδομές του σε περίπτωση ανάγκης, μεταβιβάζοντας στην «ατομική ευθύνη» δυσανάλογο βάρος. Τρίτον, η ίδια κρίση μάς ειρωνεύτηκε, δείχνοντας ότι κάποια λεφτά όντως υπάρχουν και, αν δεν υπάρχουν, τυπώνονται. Μολονότι, στο πρόσφατο παρελθόν, οι διάφορες εξουσίες πάσχιζαν να μας πείσουν για το αντίθετο, γίνεται αντιληπτό ότι η οικονομία δεν έχει μόνο αντικειμενική αξία, όπως η ανθρώπινη ζωή, αλλά σε μεγάλο βαθμό είναι σύμβαση, δηλαδή πολιτική απόφαση.

Το παρόν

Περισσότερο από κάθε άλλη περίπτωση, σε μια κατάσταση ανάγκης, έχουμε την αίσθηση πως «[ο]ύτε παρελθόν υπάρχει, ούτε μέλλον. Μονάχα μια σειρά από διαδοχικά παρόντα, ένα μονοπάτι που ατελεύτητα φθίνει και ατελεύτητα συνεχίζεται και που πάνω του προχωρούμε όλοι.». Πράγματι, παρά την κοινωνική αποστασιοποίηση, σε αυτό το μονοπάτι εξακολουθούν να συνωστίζονται πολλοί χαρακτήρες.

Άλλοι (περι)μένουν στο σπίτι, στηρίζονται σε αυτά που νόμιμα ή παράνομα είχαν αποκτήσει ή στη βοήθεια άλλων, βιώνουν την πρωτόγνωρη εμπειρία της συνεχούς παρουσίας όλων των μελών της οικογένειάς τους ή της εξ αποστάσεως επικοινωνίας τους με αυτά, καταναλώνουν αχόρταγα την τηλεόραση και το διαδίκτυο και χαίρονται ή ταλαιπωρούνται με το απότομο και πρόχειρο πέρασμα στην τηλε-εργασία και στην τηλε-εκπαίδευση. Οι πιο πολλοί από αυτούς νοσταλγούν την πραγματικότητα που υπήρχε πριν από λίγες εβδομάδες.

Άλλοι δεν έχουν σπίτι, περιουσία ή βοήθεια, ούτε, ενδεχομένως, τα μέσα ή τις γνώσεις να επικοινωνήσουν εξ αποστάσεως. Κάποιοι από αυτούς έχουν ήδη καταλάβει ότι, για ορισμένους, «το μέλλον δεν έρχεται ποτέ, γύρω [τους] πάντα [έχουν] το παρόν».

Άλλοι βρίσκονται σε εντελώς αντίθετη κατάσταση από αυτή των προηγούμενων και προβληματίζονται ήδη για το μέλλον, το δικό τους και της ανθρωπότητας. Κάποιοι αγωνιούν δικαιολογημένα για τη φοβερή οικονομική κρίση που μάλλον θα διαδεχθεί την κρίση της πανδημίας.

Μερικοί ανησυχούν μήπως η πανδημία αμφισβητήσει την εξουσία τους και προκαλέσει περισσότερους νεκρούς ακόμη και από τους νεκρούς που έχουν προκαλέσει οι ίδιοι με τους πολέμους τους. Ορισμένοι επιχειρούν να προωθήσουν σχέδια που είχαν αποτύχει σε κανονικές συνθήκες και διερωτώνται, μάλιστα, μήπως θα ήταν καλή ιδέα να στήσουν μια εταιρία στοιχημάτων με αντικείμενο τις καθημερινές μεταβολές των τιμών του *worldometers.info*. Πολλοί προσπαθούν γενικώς να κάνουν προβλέψεις, παραγνωρίζοντας πως αυτές είναι πολύ δύσκολες, «ιδιαίτερα όταν αφορούν το μέλλον».

Άλλοι ζουν με τη μεγαλύτερη δυνατή ένταση και δημιουργικότητα το παρόν. Όπως συνήθως, η αρμοδιότητα, το καθήκον, η συνείδηση, ο ηρωισμός, η αδυναμία, η μοίρα, ο πανικός, η ατυχία ή η πλεονεξία τους έχει οδηγήσει στην πρώτη γραμμή της μάχης με την πανδημία ή της κερδοσκοπίας. Από τους αρμόδιους, κάποιοι δίνουν ό,τι καλύτερο έχουν, κερδίζοντας τον -συνήθως ανομολόγητο- θαυμασμό ακόμη και των πολιτικών τους αντιπάλων. Κάποιοι εγκατέλειψαν γρήγορα «τις ελπίδες [τους] για ένα καλύτερο παρελθόν» και προσπαθούν να φέρουν στα μέτρα τους τους θεσμούς που δέχτηκαν βιαστικά να φορέσουν σαν λάθος νούμερο ρούχου από πανέρι ευκαιρίας.

Άλλοι προσπαθούν απλώς να επιβιώσουν και, αν σταθούν τυχεροί, να κερδίσουν και κάτι. Μερικοί συνεχίζουν, όπως και πριν, «λάθρα βιούντες». Κάποιοι, έχοντας «φιλίες μέ ἀρχηγούς τῶν μισθοφόρων», όντας «μπασμένοι κάμποσο καὶ στὰ διοικητικά» και αναζητώντας «νὰ μπαλοθο[ύν]», θεωρούν ότι όλοι οι άλλοι «[β]λάπτουν [...] τὴν Συρία τὸ ἴδιο» και αποδέχονται ό,τι επικρατεί, έχοντας τη «συνείδησί[ν τους] ἤσυχη γιὰ τὸ ἀψήφιστο τῆς ἐκλογῆς».

Και οι επιστήμονες, διάσπαρτοι σε όλες τις παραπάνω κατηγορίες. Ορισμένοι έχουν σε σημαντικό βαθμό υποκαταστήσει -ενίοτε δικαιολογημένα- τους πολιτικούς. Μερικοί παραμένουν κλεισμένοι στο εργαστήριό τους, αναζητώντας με επιτυχία ή μη το εμβόλιο ή την αλήθεια και ανακοινώνοντας με σύνεση τα εκάστοτε αποτελέσματα της έρευνάς τους. Κάποιοι αδυνατούν να μην συνεχίζουν την υπερ-έκθεσή τους στα μέσα ενημέρωσης, σπεύδοντας εναγωνίως να επιβεβαιώνουν τη συμφωνία ή τη διαφωνία τους με τους κυβερνώντες, τους αντιπολιτευόμενους ή τους φίλους δημοσιογράφους και διεκδικώντας, τις περισσότερες φορές, «ο καθεὶς με τα όπλα του», την κρατούσα και όχι την ορθότερη γνώμη. Δεν εκπλήσσουν πια όλες οι παραπάνω συμπεριφορές. Ενίοτε θυμίζουν τις

συμπεριφορές των ιερέων, ιδίως σε χώρες στις οποίες ο Διαφωτισμός δεν είχε ιδιαίτερη απήχηση.

Πάντως, για όλους, η κατάσταση ανάγκης που δημιούργησε η πανδημία του Covid-19 έχει διαμορφώσει ένα δύσκολο παρόν. Απ' τη μια, είτε το θέλουμε είτε όχι, η κατάσταση αυτή δικαιολογεί τη λήψη εκ μέρους του Κράτους πρωτόγνωρων περιορισμών θεμελιωδών δικαιωμάτων για την προστασία της δημόσιας υγείας. Απ' την άλλη, σε μια τέτοια κατάσταση, «η εκτελεστική εξουσία μπαίνει στον έντονο πειρασμό να ωθεί το Κράτος Δικαίου πέρα από τα όριά του». Πώς θα πρέπει κανείς να αντιμετωπίσει ένα τέτοιο παρόν; Η απάντηση απαιτεί μέτρο. Η παρούσα κατάσταση ανάγκης, η οποία είναι υπόθεση όλων και όχι κάποιου κυρίαρχου, δεν είναι γενική, ενιαία και απόλυτη. Διαβαθμίζεται και απαιτεί, κατά περίπτωση, ανάλογη εγρήγορση και ευθύνη από όλους. Αυτό σημαίνει ότι, στους τομείς που πραγματικά επικρατούν εξαιρετικά επείγουσες και απρόβλεπτες ανάγκες και για όσον χρόνο όντως απαιτείται, καλό θα ήταν κανείς να αποφεύγει την κριτική -τουλάχιστον δημόσια- και, πάντως, πρέπει να αποδέχεται τις επιλογές των αρμόδιων όπως πρέπει να αποδέχεται το *triage* εκ μέρους των ιατρών στην πρώτη γραμμή της μάχης. Σε όλες τις άλλες περιπτώσεις, πάντοτε υπάρχει το ανάλογο περιθώριο και η ανάλογη υποχρέωση κατάλληλης δημόσιας κριτικής και ελέγχου. Η παρούσα κατάσταση ανάγκης δεν δικαιολογεί την ανάληψη δράσεων που ενέχουν σοβαρούς περιορισμούς δικαιωμάτων χωρίς να τελούν σε σχέση άμεσης συνάφειας και αναγκαιότητας με την προστασία της δημόσιας υγείας. Την ίδια στιγμή, αυτή η κατάσταση επιβάλλει την άμεση λήψη κάθε αναγκαίου θετικού μέτρου για την ουσιαστική και αποτελεσματική στήριξη όλων των κατηγοριών των πολιτών ανάλογα με τις ανάγκες τους.

Το μέλλον

Το μέλλον είναι πάντοτε προβληματικό, κυρίως διότι «σύντομα θα είναι ένα πράγμα του παρελθόντος». Το μέλλον δε που ακολουθεί τις πανδημίες είχε πάντοτε και ένα επιπλέον αρνητικό: το έγραψαν αυτοί που επιβίωσαν από την αρρώστια, οι οποίοι, «ένεκα της υπερβολής της παρούσης χαράς των, είχαν ως προς το μέλλον κάποιαν επιπολαίαν ελπίδα ότι δεν θ' απέθνησκαν πλέον ούτε από άλλην ασθένειαν». Και η συμπεριφορά των ανθρώπων που εθελουφλούν μπροστά στο γεγονός ότι στο μέλλον συνυπάρχουν ο θάνατος και η αξία της ζωής, των ίδιων και των άλλων, γεννά πολλά ερωτήματα.

Στο εγγύς μέλλον, τα ερωτήματα αφορούν πρωτίστως ποιοι και πότε θα κληθούν, για την αναγκαία επανεκκίνηση της οικονομίας, να προστεθούν πρώτοι, πριν ηττηθεί ορίστικά ο ιός, στους κολασμένους της γης τους οποίους καλοπιάνουμε, αποκαλώντας τους «ήρωες», και οι οποίοι ήδη εργάζονται για να μας εξασφαλίζουν τις υπηρεσίες υγείας και τα λοιπά ζωτικά αγαθά που έχουμε ανάγκη. Ωστόσο, για ποια οικονομία θα πρόκειται; Είναι αυτονόητο ότι πρέπει να πρόκειται για την οικονομία που λειτουργούσε πριν από το ξέσπασμα της πανδημίας του Covid-19; Και ποιος θα το αποφασίσει αυτό; Το παρελθόν μάς διδάσκει ότι ανάλογες αποφάσεις σχεδόν ποτέ δεν λήφθηκαν από αυτούς που κλήθηκαν να πολεμήσουν, στην πρώτη γραμμή, συνήθως για τα συμφέροντα άλλων.

Το απώτερο μέλλον θέτει και άλλα θεμελιώδη ερωτήματα: Πως θα εξελιχθούν οι κοινωνικές συμπεριφορές; Θα διευρυνθούν οι αποκλεισμοί και οι κοινωνικές ανισότητες; Ποια περιθώρια πολιτικής συγκρότησης θα υπάρχουν στο διαδίκτυο που προβάλλεται ως η «γη της Επαγγελίας» για την ανθρωπότητα; Θα περιθωριοποιηθούν πλήρως τα κοινοβούλια; Θα διευρυνθούν τα αυταρχικά πολιτεύματα κρατικού καπιταλισμού και οι «δημοκρατορίες»; Θα επιβιώσουν οι θετικές κατακτήσεις της νεοτερικότητας και του σύγχρονου συνταγματικού πολιτισμού, ιδίως απέναντι στις νέες τεχνολογίες παρακολούθησης των ατόμων οι οποίες μπορεί να χρησιμοποιούνται πλέον συστηματικά για την προφύλαξη της δημόσιας υγείας; Θα πάρουμε στα σοβαρά τα κοινωνικά δικαιώματα και τις θεμελιώδεις υποχρεώσεις χωρίς να απεμπολήσουμε την προστασία των ατομικών δικαιωμάτων; Θα υπάρχει η Ευρωπαϊκή Ένωση όπως τη γνωρίζαμε πριν λίγες εβδομάδες; Θα επιταθεί το φαινόμενο της συνταγματικής απορρύθμισης στην Ευρώπη; Ποιο θα είναι το μέλλον της παγκοσμιοποίησης μετά από την παλινόρθωση των εθνικών συνόρων και τις γεωπολιτικές εξελίξεις που ίσως επέλθουν;

Τα πιο σημαντικά, όμως, από τα ερωτήματα που αφορούν το εγγύς και το απώτερο μέλλον είναι εάν, αυτή τη φορά, αντιμετωπίζοντας την πανδημία του Covid-19, θα κερδίσουμε τη γνώση και τη μνήμη και εάν η επαφή μας με τους άλλους ανθρώπους θα μετουσιωθεί σε ειλικρινή αλληλεγγύη, η οποία ουδεμία σχέση έχει με τις ιδέες του παρελθόντος περί εθελοντισμού ή φιλανθρωπίας.